

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ЗАХИСТУ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН В ЗАКАРПАТТІ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

*Чілла Фединець,
Інститут досліджень меншин
Центру суспільних наук
Угорської академії наук (Будапешт, Угорщина)*

Після укладання компромісної угоди між Австрією та Угорщиною у 1867 році, зі створенням багатонаціональної Австро-Угорської монархії, в угорській частині якої угорці не склали більшість, у політичному мисленні стало важливим досягнення кількісної переваги угорців, якщо потрібно, навіть шляхом просування асиміляції. У часі Австро-Угорської Монархії починаючи з 1870 років політичні представники окремих національностей час за часом об'єднували зусилля для виступу проти мадяризації. Визначною подією у співпраці національностей був будапештський конгрес національностей у 1895 році, на якому рекомендували здійснення національного самоврядування, яке базувалося б на областях, створених відповідно до територій поширення мов національностей.¹ Однак такі побажання в той час були безнадійними, хоча багато видатних представників угорського суспільно-політичного життя, політики теж протестували проти мадяризаторських прагнень держави, вимагали примирення угорців та не угорців у дусі взаємного визнання національної поваги. Ось така промова депутата угорського парламенту Лайоша Мочарі: «На угорську націю чекає велике та складне завдання. Йому вдруге потрібно заснувати вітчизну. Має подумати над тим, як організувати цю державу таким чином, щоб та була не лише конгломератом тих національних деталей, які вже стоять тут відокремлені одна від іншої [...]. Закон про національності 1868 року потрібно

¹Varga-Kuna Bálint: A millennium és a nemzetiségek. In: Magyar Kisebbség, 2009/1-2, pp. 93-105.

зберегти, чесно виконувати його [...]»² Прем'єр-міністр Угорщини Іштван Тиса також висловився у подібному дусі: «Невже ми живемо ілюзією, що мадяризували румунських чи словацьких співгромадян, котрих навчили писати та читати угорською мовою? Та це ж не мадяризація, панове! [...] Хтось, можливо, може навчитися писати та читати, особливо у тому випадку, якщо добряче замордують у школі, але він буде ще більше ненавидіти угорську національну справу, ніж до того.»³

«На наших очах ледве животіє Угорська Русь, розірвавши свої, живі й сильні колись, зв'язі з сусідньою Галичиною [...] Галичина не може допустити себе до відокремлення від України, до того, аби стати їй чужою, як стала чужою Галичині Угорська Русь, яка викликає своєю долею платонічні зітхання, але нічого більше.»⁴

<i>Державна приналежність</i> ⁵	<i>Період</i>	<i>Міжнародні договори</i>	<i>Назва регіону</i>	<i>Регулювання</i>
Австро-Угорська монархія	1867–1918	[Дуалістична угода про поділ Габсбурзької імперії і утворення Австро-Угорщини від лютого 1867 року]	Комітат Унг	Закони 1870-их рр. про державне управління та адміністрацію
			Комітат Берег	
			Комітат Угоча	
			Комітат Мараморш	

У січні 1918 року президент США Вудро Вільсон проголосив ідею національного самовизначення як можливого засобу закінчення Першої світової війни. Під впливом цього політична

² Kemény G. Gábor (ed.) Irtatok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában II. Budapest: Tankönyvkiadó, 1956, pp. 193-194.

³ Tisza István képviselőházi beszédei. IV. k. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1937, p. 76.

⁴ Грушевський Михайло: Галичина і Україна. In: Націоналізм. Антологія. Київ, 2000, pp. 180-187.

⁵ Таблиці складені на основі: Вереш М. et al.: Хроніка Закарпаття 1867–2010. Ужгород: Видавництво «Говерла», 2011, pp. 258-261.

еліта національних меншин, що емігрувала з Австро-Угорської монархії, у квітні 1918 року в Римі скликала конгрес національностей, на якому було проголошено, що представники національностей монархії не хочуть далі залишатися в рамках імперії, а вимагають створення незалежних держав. «Чотирнадцять пунктів» передбачали зокрема: відкриті мирні договори; надання народам Австро-Угорщини можливості для автономного розвитку; створення Ліги націй.⁶ «На підставі цього права карпатські українці, або як вони себе називали – русини, також заговорили про свої природні права на самовизначення.»⁷

Одним з наслідків поразки Центральних Держав в першій світовій війні став розпад Австро-Угорської імперії. 16 листопада 1918 року було проголошено «незалежну і самостійну» Угорщину, уряд якого мав намір утримати у складі Угорщини області з слов'янським та румунським населенням, прагнуч зберегти історичні межі «Великої Угорщини». В кабінеті М. Карої автором цієї стратегії виступив призначений на посаду міністра без портфелю в справах національних меншин політик ліберально-радикального спрямування Оскар Ясі, який був одним з ініціаторів утворення на терені колишньої Дунайської монархії «Східної Швейцарії» – конфедеративного державного утворення, яке повинно передувати формуванню Сполучених Штатів Європи.⁸ Відповідно до цього планувалось розв'язати і питання «рутенів». 21 грудня 1918 року прийнято, а 25 грудня опубліковано Народний Закон № 10 «про автономію Руської Нації, живучої в Мадярщині», який вперше в історії угорської законотворчості передбачав створення за національною ознакою на території держави, а саме сучасного Закарпаття нової адміністративно-територіальної одиниці під назвою Руська Крайна. Перший параграф цього закону проголошував, що «Руській Нації, що живе в рамках Мадярщини, належить повне право на самовизначення в ділянках внут-

⁶ "Четырнадцать пунктов" президента США В. Вильсона об условиях мира из его послания Конгрессу от 8 января 1918 г.

http://www.istorik.ru/library/documents/fourteen_points/index.htm

⁷ Химинец Юлиан: Мої спостереження із Закарпаття. New York, 1984, p. 3.

⁸ Szarka László: Duna-táji dilemmák. Nemzeti kisebbség – kisebbségi politika a 20. századi Kelet-Közép-Európában. Budapest: Ister, 1998, pp. 113-125.

рішньої адміністрації, законодавства, публічного шкільництва й навчання, її народної культури, практикування і навчання релігії та вживання мови».⁹ Однак угорська влада однозначно оголосила закон № X з метою збереження території в складі Угорщини.

Впродовж січня–квітня 1919 року на закарпатських землях ввели чехословацьку адміністрацію, і таким чином приєднання регіону під назвою Підкарпатська Русь до Чехословацької Республіки, згідно із Сен-Жерменським мирним договором від 10 вересня 1919 року, можна було виконати відразу, без перехідного періоду.¹⁰ У 10–13 статтях II розділу цього договору Чехословацька Республіка зобов'язувалася територію організувати як автономну одиницю із найвищим ступенем самоуправи, яка б мала власне самоврядування, встановити автономні збори, які мають отримати законодавчу владу стосовно освіти, релігії та користування мовами, а також у питаннях місцевої адміністрації. Володимир Вернадський записує у свій щоденник у грудні 1919 року: «У газетах звістка про створення автономії Карпатської Русі в Чехії. Диво вижна доля Угорської Русі! Її доля завжди глибоко мене цікавила, але я ніколи не думав, щоб можна було дожити до такого факту, який тепер відбувається. Пам'ятаю мої розмови про Угорську Русь з Драгомановим, який вважав якимось священним обов'язком її захист. Проте ж я мав довгу розмову в Москві з М.С.Грушевським. І той, і інший вважали її становище майже безнадійним.»¹¹

«Подкарпаторусській народ, що проживає тепер в області, яку ми називаємо Підкарпатською Руссю, з давніх часів був відірваний політично і географічно від свого початкового національного ядра. Його територія ніколи не уявляла географічного, а тим менш політичного цілого, і не мала, тому досі своєї власної полі-

⁹ Закон Угорського парламенту про автономію «Руськоїкраїни» в рамках Угорщини (25 грудня 1918 р.)<http://textbooks.net.ua/content/view/1083/17/>

¹⁰ Фединець Чілла: Перехід м. Ужгород під владу Чехословаччини (за матеріалами місцевої угорськомовної преси 1918–1920). In: Науковий Вісник Чернівецького університету. Випуск 378–379. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини. Збірник наукових праць. Чернівці: Рута, 2008, pp. 114–119.

¹¹ Цит. за Мазурок О. – Пеняк П. – Шевера М. Володимир Вернадський про Угорську Русь. Ужгород: Ужгородський національний університет – Інституту країнознавства ім. І.Крип'якевича, 2003, р. 13.

тичної історії. Таким цілим вона стала тільки тоді, коли в якості автономної області вона була приєднана до чехословацької держави.[...]За залишення Підкарпатської Русі в межах нової Угорщини, позбавленої словаків, хорватів, румунів і частиною німців, не висловлювався також ніхто. Між союзниками і на мирній конференції не було жодного голосу за це. Також не було сумніву в тому, що Підкарпатська Русь у Угорщині залишитися не може.»¹²

<i>Державна належність</i>	<i>Період</i>	<i>Міжнародні договори</i>	<i>Назва регіону</i>	<i>Регулювання</i>
(перша) Чехословацька Республіка	11919–1938	Сен-Жерменський мирний договір від 10 вересня 1919 року	Підкарпатська Русь	«Генеральний статут про організацію адміністрації Підкарпатської Русі» від 8 листопада 1919 року
				Урядова постанова № 356 про зміни до Генерального Статуту від 26 квітня 1920 року
				Закон № 172 про повноваження губернатора Підкарпатської Русі від 8 жовтня 1937 року

Правові відносини національних меншин у Чехословаччині регулював конституційний лист на основі Сен-Жерменського мирного договору. Згідно з §3 конституції, «територія Чехословацької Республіки цілісна та нероздільна», стверджується також і те, що Підкарпатська Русь є «неподільною частиною» країни, яка «набуває найширшої автономії, сумісної з цілісністю республіки». Парламент автономної адміністративно-територіальної одиниці має право ухвалювати власні рішення у мовній, освітній, релігійній справах та у сфері місцевого самоврядування. Шостий розділ конституції «Захист національних, релігійно-конфесійних та расових меншин» проголошував рівність громадян республіки перед законом без мовних, релігійних або расових відмінностей. Він зробив можливим здобуття освіти рідною мовою, передбачив отримання бюджетних грошей рівними частинами. Забороняв насиль-

¹²Бенеш Эдвард: Речь о Подкарпаторусской проблеме. Ужгород, 1934.

ницьку асиміляцію. §128 гарантував громадянам право вільно живити мову їхнього вибору в приватному і діловому спілкуванні, релігії, пресі, публікаціях або в громадських зборах.

Конституція 1920 року лише дала обіцянку на створення автономії для закарпатців, однак не здійснила її, надання автономії відбулося лише 11 жовтня 1938 року, коли нарешті сформувався перший автономний уряд. «... сам факт окремого уряду Карпатської України треба уважати дуже позитивним явищем. Ще 8 жовтня зійшлися обидві Народні Ради (українська й москвофільська), щоб вибрати перший автономний уряд Закарпаття, що й сталося о 7-ій год. вечора, коли на балкон Крайового уряду в Ужгороді вийшов А. Бродій, щоб оголосити народові рішення. Хоча Бродій не був запорукою дійсної незалежності Закарпаття, але присутні прийняли проголошення окремого уряду для Закарпаття з виявом радості.»¹³

22 листопада 1938 року Прага затвердила закон про автономію Підкарпатської Русі: «Народне Згромадження, виходячи з дійсності, що південнокарпатські Русини прилучилися добровільно до Чехо-Словацької Республіки та що їхній території була загарантована якнайширша автономія так Сен-Жерменським договором з дня 10-го вересня 1919 року, як і § 3-ім Конституційної Грамоти, прийняло ось цей закон.» «Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки.»¹⁴

¹³ Архив Делегації Карпатської України, Відень, 1938, документ 1-2. Цит. за Химинец Юлиан: Мої спостереження із Закарпаття. New York, 1984, р. 16.

¹⁴ Конституційний закон Чехо-Словацької республіки про автономію Карпатської України (22 листопада 1938 р.) (в перекладі з чеської мови П. Стерчо). <http://textbooks.net.ua/content/view/1091/17/>

<i>Державна приналежність</i>	<i>Період</i>	<i>Міжнародні договори</i>	<i>Назва регіону</i>	<i>Регулювання</i>
(друга) Чехо-Словацька Республіка	1938–1939	«Перший Віденський арбітраж» від 2 листопада 1938 року, «Другий Віденський арбітраж» від 30 серпня 1940 року	Підкарпатська Русь / Карпатська Україна	Конституційний Закон № 328 про автономію Підкарпатської Русі від 22 листопада 1938 року
Карпатська Україна	1939		Карпатська Україна	Закон № 1 про незалежність Карпатської України від 15 березня 1939 року
Королівство Угорщина	1939–1944		Підкарпатська територія	Розпорядження прем'єр-міністра № 6.200 від 7 липня 1939 року щодо цивільної адміністрації

10 березня 1939 року уряд Угорщини ухвалив рішення про повернення краю в рамках військової акції, навіть при відсутності на це згоди з боку Німеччини. Схвалення Берліна, однак, нарешті надійшло. Паралельно з окупацією вермахтом Чесько-Моравського краю, проголошенням Словацької Республіки, угорська армія зайняла Карпатську Україну. Тим часом, 15 березня 1939р. сойм проголосив державну самостійність Карпатської України. «Тижнями приготовлялись ми до відкриття першого Сойму Карпатської України. [...] Але панове чехи крутили з нами, перекладали з дати на дату, аж нарешті з бідою скликав його президент на 21-го березня. Тільки колесо історії інакше обернулось, і відкриття Сойму приневолені були скликати ми, вже як суверенна держава...»¹⁵

¹⁵Гренджа-Донський В. С.:Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади / Упорядкування та примітки Д. М. Федаки; вступна стаття В. І. Ільницького, Д. М. Федаки. Ужгород: ВАТ ВидавництвоЗакарпаття, 2002. <http://litopys.org.ua/grendzha/grendzh07.htm>

Адміністративне врядування регіонів, повернутих у результаті першого (1938) та другого (1940) Віденського арбітражу, Угорщина знову інтегрувала до складу комітатів, що існували до 1920 року. Виняток становила територія, повернута в березні 1939 року, де було створено Підкарпатську територію, юридичний статус якої регулювало розпорядження прем'єр-міністра № 6.200 від 1939 р. «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської Русі». Власне вже в назві декрету вказано, що документ тільки тимчасово регулює статус краю, тобто до надання йому автономії. Поряд із забезпеченням національних, мовних та культурних прав для русинів, влада односторонньо задекларувала угорську супрематію. Хоча протягом аналізованого періоду питання надання автономії місцевому слов'янському населенню розглядалося неодноразово на найвищому рівні, цей передбачений як тимчасовий адміністративний устрій не був відмінений.

Згідно з §6 Закону №VI від 1939 р. «прем'єр-міністру доручено подати до Державних Зборів окремих законопроект про регулювання самоврядування Підкарпаття». Відповідно до цього доручення, між 1939 і 1940 роками було розроблено кілька проектів автономії краю. Із них найближчим до втілення був поданий до парламенту 23 липня 1940 року законопроект прем'єр-міністра Пала Телекі «Про Підкарпатське Воєводство». Однак уже 5 серпня прем'єр-міністр відкликав свій законопроект. Причини цього рішення криються як у зовнішній, так внутрішньополітичній ситуації, а також у протестах закарпатських угорців проти їх приєднання до руської автономії і тиску впливових військових керівників. Запровадивши автономію на національній основі без будь-якого міжнародного політичного тиску, тогочасна Угорщина могла змінити традиції звичаєвого права у реалізації влади. Добровільне створення русинської автономії стало б прецедентом у Європі. Однак цей історичний шанс не було використано.

Згідно з угорськими законами ревізії «Фелвідейк», «Підкарпаття», «Трансільванія», а також «Дейлвідейк» – це «відірвані території», частина яких внаслідок Віденських арбітражів була «об'єднана з державою» мирним шляхом, а частина повернена внаслідок військової операції. Етнічна приналежність жителів

регіонів ні в одному законі не враховувалася, але звучать мотиви кровних зв'язків і вірності батьківщині, які однаково можуть стосуватися і угорців, і не угорців. У випадку з Закарпаттям це єдина етнічно не угорська територія, яку Угорщина побажала повернути під час ревізії, виходячи з ідеї Пала Телекі, заснована на економічних аргументах.¹⁶

31 грудня 1939 року оприлюднений закон № XVIII від 1939 року «Про вибори депутатів Державних Зборів на возз'єднаних з Святою Угорською Коронаю територіях Верхньої Угорщини та на повернутих до Святої Угорської Корони територіях Підкарпаття», на підставі якого Підкарпаття отримує 11 місць (за числом районів у краї). Однак, незважаючи на це, 19 липня 1940 року прем'єр-міністр Пал Телекі в парламентському виступі розповів про те, що вибори, які повинні були відбутися на Підкарпатті до 30 червня, через воєнні дії переносяться на невизначений термін, а мандати кооптованих депутатів будуть продовжені.

Угорська влада, після відміни 7 липня 1939 року адміністрації, поширила дію угорського законодавства і на територію комісаріату та почала організовувати засади державного управління в регіоні. Це, зокрема, означало й те, що в Закарпатті вступили в силу так звані «єврейські закони», які дискримінували найбільшуменшину краю. До середини 1940-х років значну частину населення Закарпаття (понад 10 відсотків) становили євреї. Під час Другої світової війни євреї Угорщини пережили два трагічні поворотні періоди. Перший бере початок з літа 1941 року, коли державні органи Угорщини депортували на територію Галичини тих євреїв, яких не вважали органічною частиною суспільства. Насамперед це – але не тільки – бідні євреї, що проживали на повернутих територіях, переважно на Закарпатті, польського або російського походження, усіх тих, кого в тогочасній суспільній думці об'єднували під назвою «галичани». Жертвами депортації

¹⁶ Fedinec Csilla: A „leggyengébb fél”: Gondolatok a ruszin–ukrán paradigma újraértelmezéséhez

In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (eds.): Bűnbak minden időben: bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben. Pécs – Budapest: Kronosz Kiadó, Magyar Történelmi Társulat, Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, 2013, pp. 308-315.

1941/42 років стало принаймні 20 тисяч угорських євреїв, які до липня 1941 року проживали на території держави. Більшість із них стали жертвами масової розправи у Кам'яниці-Подільському, однак було багато тисяч і таких, які загинули у різних гетто на території Східної Галичини.¹⁷ Другий поворотний момент – це голокост 1944 року. Після окупації Угорщини німецькими військами навесні 1944 року розпочалася депортація до Аушвіц-Біркенау єврейських громад і родин, які вже і до того були позбавлені можливостей проживання і чисельність яких зменшилася внаслідок залучення до примусових робіт і депортації в Галичину.¹⁸ Серед невеликої кількості тих, кому вдалося вижити, були й такі, хто спробував повернутися на Закарпаття, де з кінця 1944 року встановлено радянську владу.

Після укладеного 11 жовтня 1944 року перемир'я регент Міклош Горті та його уряд 15 жовтня зробили невдалу спробу протистояти німцям. Внаслідок цього до влади прийшов радикальний Ференц Салаші, який закликав угорську армію до «стійкості» та продовження опору.¹⁹ Цього ж дня угорська влада дала наказ евакуювати Ужгород. Як наслідок, було припинено державне управління по всьому Закарпаттю. Зі спогадів місцевого службовця Тіводора Ортутої: у місті «я бачив, які неспокійні представники німецького військового командування, як нервували керівники угорської цивільної та військової влади, що поспіхом пакували речі й закликали до втечі у першу чергу своїх службовців. Процес «евакуації», що нагадував велике переселення народів, тривав вже досить довгий час. Неспокій серед населення зростав через радянські винищувачі, які все частіше з'являлися над містом, але бувало, що над нашими головами пролітали й бомбардувальники. Повітряна тривога стала щоденним явищем. Міста та села вздовж Тиси, особливо залізничний вузол у Чопі та його

¹⁷Frojimovics, Kinga: Állampolgárság-revizíó: deportálás 1941–1942-ben. In: Bányai, Viktória – Fedinec, Csilla – Komoróczy, Szonja Ráhel(eds.): Zsidók Kárpátalján: történelem és örökség a dualizmus korától napjainkig. Budapest: Aposztróf Kiadó, 2013, pp. 240-248.

¹⁸Frojimovics, Kinga: Gettósítás és deportálás 1944-ben. In: Bányai – Fedinec – Komoróczy (eds.) 2013, op. cit., pp. 257-264.

¹⁹Romsics, Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Budapest: Osiris, 2006, p. 94.

околиці, саму залізничну лінію бомбардували майже постійно».²⁰ 18 жовтня німецьке командування дозволило закарпатським угорським силам поступово відійти з Карпатського хребта до лінії Тиса – Чоп – Ужгород – гори Вігорлат, а війська 4-го Українського фронту після відступу угорських частин зайняли лінію Арпада. Через тиждень радянські та румунські військові з'єднання вийшли до кордонів, які існували до Другого Віденського арбітражу.²¹ З 5 листопада в Ужгороді запровадили московський час у прямому й переносному значенні.